

Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст

Анотація. Кризи політичного розвитку притаманні країнам, що переходять від авторитарного політичного режиму до демократичного. На відміну від політичних криз, кризи політичного розвитку притаманні саме транзитним суспільствам. Вони зазвичай мають значно глибші і фундаментальніші причини, пов'язані з якістю авторитарного політичного режиму, характером трансформаційних змін, і є значно тривалішими. У статті проаналізовано кризи політичного розвитку, які проявляються в Україні у ході трансформації політичного режиму, серед яких криза ідентичності, розподілу, участі, проникнення та легітимності. Доведено, що криза ідентичності характеризується розпадом ідеалів та цінностей, які домінували у політичній культурі попереднього періоду; криза розподілу полягає у нездатності правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту і його розподілу, що спричиняє соціальне розшарування і є постійним джерелом суспільно-політичних конфліктів; криза проникнення проявляється у зниженні

Галина Зеленько,
доктор політичних наук,
професор,
член-кореспондент НАН
України,
Інститут політичних і етно-
національних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
ORCID: 0000-0001-7219-4703
zgalina@ukr.net

Galyna Zelenko,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Member by Correspondence of
National Academy of Science
of Ukraine,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
National Academy of Sciences
of Ukraine
ORCID: 0000-0001-7219-4703
zgalina@ukr.net

здатності органів державної влади здійснювати функції, притаманні державі, що ускладнює проведення реформ і керування державою; криза участі проявляється через створення правлячим класом штучних перешкод для включення в політичне життя груп, які претендують на владу, або спричинена пасивністю суспільства, внаслідок чого починають превалювати неконвенційні форми політичної участі; криза легітимності проявляється у низькій ефективності конституційної моделі організації влади і виникає внаслідок неузгодженості цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшості громадян про норми справедливого правління. Поєднання цих криз створює кризовий синдром модернізації і стримує розвиток держави загалом. У висновках сформульовано інструменти інституційного характеру, застосовуючи які, можна знизити негативні наслідки криз політичного розвитку.

Ключові слова: кризи політичного розвитку, криза ідентичності, криза розподілу, криза участі, криза проникнення, криза легітимності, фінансово-політичні групи, політична інституціоналізація, політичний режим.

Crises of political development in Ukraine: causes and content

Abstract. Crises of political development are inherent in countries transitioning from an authoritarian to a democratic regime. In contrast to political crises, crises of political development are inherent in transit societies. Usually they have much deeper and more fundamental reasons related to the quality of the authoritarian political regime, the nature of the transformational changes and are much longer lasting. In this article author analyzes the crises of political development that are manifested in Ukraine during the transformation of the political regime. The crises of political development include the crisis of identity, distribution, participation, penetration and legitimacy. The crisis of identity characterizes the disintegration of ideals and values that dominated in political culture of the previous period; the crisis of distribution lies in the inability of the ruling elite to ensure socially acceptable growth of material well-being and its distribution, which causes social stratification and is a constant source of socio-political conflicts; the crisis of penetration is conditioned in the reduced ability of public authorities to perform the functions inherent in the state, which complicates the implementation of reforms and governance; the crisis of participation is conditioned through the creation of artificial barriers by the ruling class for the inclusion in political life of groups claiming power or passivity of society, as a result of which unconventional forms of political participation begin to prevail; the crisis of legitimacy is conditioned in the low efficiency of the constitutional model of power organization and arises as a result of inconsistency of goals and values of the ruling regime with the ideas of the majority of citizens about the rules of just government. The combination of these crises creates a crisis syndrome of modernization and hinders the development of the state in general. In conclusions the author formulates the institutional tools which can reduce the negative effects of crises of political development.

Key words: crisis of political development, crisis of identity, crisis of distribution, crisis of participation, crisis of penetration, crisis of legitimacy, financial-industrial groups, political institutionalization, political regime.

Навряд чи помилятимуся, коли скажу, що слова „криза” і „реформи” є найпоширенішими в українському суспільстві. Причому і криза, і реформи – це перманентний процес, який, здається, ніколи не матиме логічного завершення, коли криза обернеться сталим розвитком, а реформи – ефективними змінами у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак якщо поняття „реформа” має більш-менш конкретний зміст, то поняття „криза” – це щось абстрактне, що свідчить, що процеси в країні розвиваються у неправильному напрямі, однак складові цієї кризи (коли йдеться про суспільно-політичні кризи, а не парламентські чи інші внутрішньовладні кризи) зазвичай доволі абстрактні: мають багато складових і у більшості випадків складно піддаються аналізу.

Наголосимо, що поняття „політична криза” і „кризи політичного розвитку” мають різний зміст. Під поняттям „політична криза” розуміється етап у розвитку політичного об’єкта (держави, влади, конкретної політики, парламенту, режиму, політичної системи, уряду тощо), який характеризується порушенням рівноваги однієї чи кількох базових підсистем

у процесі їхнього функціонування, внаслідок чого змінюється сутність об'єкта, порушується регулярність політичної взаємодії [1, с. 373–374]. Натомість „кризи політичного розвитку” характерні здебільшого для країн, які переходять до демократії, і, зрозуміло, мають значно глибші і фундаментальніші причини, пов'язані з характером політичного режиму, від якого держава переходить до демократії, характером трансформаційних змін, і є значно тривалішими, ніж політичні кризи. Тому метою цієї статті є аналіз криз політичного розвитку, які проявляються в Україні у ході трансформації політичного режиму і модернізації політичної системи. Задля досягнення поставленої мети слід виконати такі завдання: з'ясувати причини виникнення кожного різновиду криз політичного розвитку, охарактеризувати їх особливості саме в Україні, а також спрогнозувати їх подальший перебіг з точки зору мінімізації їхніх негативних наслідків.

Під час проведення цього дослідження було використано неоінституційний підхід, який дав змогу виявити причинно-наслідкові зв'язки між різними політичними процесами і компонентами державної політики і станом суспільства; системний підхід дав можливість проаналізувати кризові явища в українській політиці як системні проблеми, які спричинені дисфункцією владних інститутів. Також для отримання прогнозованих результатів були залучені методи кількісного і якісного аналізу, індукції та дедукції, групи компаративних методів (порівняльно-темпоральний, крос-темпоральний, метод вивчення окремих випадків).

Характерною рисою транзитних суспільств є так звані „політичні зміни без політичного розвитку”. Тобто – це стан країни та суспільства, коли вони в процесі переходу від одного типу політичного режиму (авторитарного) до іншого (демократичного) застигають у фазі інституціоналізації демократії. Що це означає? В політичній транзитології виокремлюють три основні етапи – етап лібералізації авторитарного режиму, етап інституціоналізації демократії та етап консолідованої демократії. І якщо посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та Балтії змогли перейти у стан консолідованої демократії, то пострадянські країни у переважній більшості на тривалий час застрягли на етапі інституціоналізації демократії (а деякі скотилися у попередній, хоча й видозмінений, авторитарний стан). Тобто у цих країнах створені формально демократичні політичні інститути, однак вони не працюють, що спричиняє утворення так званих „інституційних пасток”, коли дедалі більше відтворюються неправові практики, а країна, попри численні події і зміни, фактично не розвивається – тобто потрапляє у ситуацію „змін без розвитку”, що означає відсутність якісних змін насамперед у правилах гри, від чого страждають усі сфери суспільного життя.

Тобто кризи політичного розвитку мають хронічний характер, гальмують, а часом і унеможливають повноцінний політичний розвиток країни. Зауважимо, що коли йдеться про політичний розвиток, мається на увазі зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей та створювати нові інститути, що забезпечують канали для ефективного діалогу між урядом і населенням.

Іншою ознакою політичного розвитку є раціоналізація, тобто функціональна диференціація політичних інститутів. Оцінка їх діяльності базується на критерії результативності. І, зрештою, характеристика загальносистемних властивостей політичного розвитку включає також національну інтеграцію. Для будь-якого політичного співтовариства важлива проблема національної ідентичності і чіткого визначення національної основи. Синонімом політичного розвитку у представленій конотації є поняття „політична модернізація”. Тобто перспективи політичної модернізації в Україні будуть визначатися здатністю політичного режиму розв’язати проблеми, що мають як загальний, так і специфічний – суто національний – характер. Вступ на шлях модернізації призводить до зростання технократичних вимог до економіки, технології і принципам ефективності. Однак наявність джерел кризового стану впливає з розриву між соціальними змінами і політичною інституціоналізацією, що призводить до розриву між системою суспільних цінностей і народжуваними змінами. При цьому можливе зростання незадоволеності від невідповідності між очікуваними благами і реальними наслідками політичних рішень.

У політичній історії України проявилися усі кризи політичного розвитку, які притаманні транзитним суспільствам – криза ідентичності, криза розподілу, криза участі, криза проникнення, криза легітимності. Зрозуміло, що усі ці кризи в Україні розвивалися одночасно, що істотно вплинуло як на соціокультурні характеристики суспільства, соціально-економічні процеси, так і характер політичного режиму загалом. Зауважимо, що у вітчизняній політичній науці є багато досліджень, у яких проаналізовано політичні кризи, які мали місце у політичному процесі України періоду незалежності. Однак прикладних досліджень, які б стосувалися саме криз політичного розвитку як явищ, котрі пов’язані з кризовим синдромом модернізації, немає. Тому у цій статті авторка спиралася на роботи різних дослідників, чий праці дотичні до заявленої теми¹.

Отже, відповідно до запропонованої послідовності охарактеризуємо істотні ознаки криз політичного розвитку в Україні.

Однією з найчутливіших і болісних для суспільства є **криза ідентичності**. Складність цієї кризи пояснюється тим, що вона стосується політичної культури суспільства – сфери, яка найскладніше і найповільніше трансформується. Для цієї кризи характерний розпад ідеалів та цінностей, які домінували у політичній культурі попереднього періоду. Зазвичай, коли настає криза ідентичності, люди намагаються шукати нові духовні та ціннісні орієнтири, нові групи, з якими вони б змогли себе ідентифікувати.

В Україні криза ідентичності мала багато причин, однак зумовлена, насамперед, так званим „потрійним переходом” – до державної незалежності, ринкової економіки та ліберальної демократії. Внаслідок цього відбувся злам ідеологічних основ соціалістичної системи, а разом з нею ціннісних і моральних засад, які більше сімдесяти років культивувалися у соціалістичному

¹ Дослідженню характеру політичних змін в Україні присвячено низку публікацій науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [зокрема, 7; 9–13].

суспільстві. Тобто криза ідентичності, яку ще називають кризою політичної культури, настає тоді, коли виникає певний ідеологічний та соціокультурний вакуум унаслідок розпаду попереднього суспільно-політичного та економічного укладу життя, що змушує людей шукати нові духовні орієнтири для усвідомлення свого місця в суспільстві і своїх зв'язків з державою.

Для України криза ідентичності є багатовимірною і полягає у розпаді СРСР і утворенні незалежної держави, із заборонаю КПРС у 1991 р. і утвердженням політичного плюралізму. На початку 1990-х років почали з'являтися нові партії, але оскільки Комуністична партія була дискредитована, громадяни взагалі не поспішали вступати в нові партії. Парадоксально, але за роки незалежності про своє членство у партіях заявляли 2–3 % громадян [3, с. 163–164], що надто мало для того, аби вести мову про реальну політичну самоідентифікацію.

Однак людина не може існувати у вакуумі. Необхідність пошуку нового духовного зв'язку зі соціальними та іншими групами спонукала громадян до переоцінки власного ставлення до традицій, минулого досвіду, символів державності, домінуючої ідеології тощо. Усвідомлюючи важливість збережених або нових ідей, людина визначає і свої можливості політичної участі в змінній державі, використання механізмів влади для захисту своїх цінностей та інтересів. Особливо гострі проблеми постали перед людьми у зв'язку з розумінням ними своєї спільності з великими макросоціальними групами – класами, народами, державами, які зазнають у цей період найбільш суттєвих змін.

В Україні періоду незалежності внаслідок докорінних змін у структурі виробництва, власності, змін геополітичних орієнтацій, де народ – як мультисоціальна спільнота – змушений був призвичаюватися не тільки до появи нових соціальних прошарків, що розвивалися завдяки виникненню приватного укладу виробництва, суспільство набуває рис такої собі мозаїки. Змінювалося співвідношення місцевого і некорінного населення, виникли етнічні диспропорції, ускладнилися конфесійні та інші зв'язки, з'явилися нові вкрай різноманітні політико-ідеологічні уподобання, стався розкол між прибічниками відновлення СРСР та його противниками, відбулося розшарування на багатих та бідних і т. ін.

Така інтенсивність змін призвела до того, що у громадян ввімкнулася так звана „захисна реакція” – вони попросту ніби сховалися від таких інтенсивних змін, що вилилися на рівні суспільства у феномені політичного відчуження – стану тотальної недовіри громадян до політичних та державних інституцій. Звісно, це негативно позначилося на становленні і партійної системи, і громадянського суспільства. Тобто політична ідентичність набула явно негативного забарвлення, оскільки переважна більшість громадян вбачала у нових формах соціального і поліетнічного життя не додаткові можливості для особистого існування, а „обман” державою населення, невиконання нею своїх зобов'язань, а то й і „змову” проти громадян. Усвідомлення відсталості своєї країни у переважній більшості громадян стимулює почуття соціальної замкнутості, схильність до радикалізму,

посилює недовіру до держави і демократичних цінностей. Це все обертається розмиванням соціального капіталу – через недовіру люди не бажають об'єднуватися у спільноти, а без довіри неможливі ані розвиток партійної системи, ані громадянського суспільства.

Натомість, як нової ідеології, національної ідеї, яка б була близька більшості населення, не було напрацьовано. Адже Україна радше „впала” у незалежність, а не виборола її. Розпад СРСР став наслідком об'єктивних відцентрових процесів, які відбувалися в країні, а не наслідком національно-визвольних рухів у союзних республіках. Це підтверджує й той факт, що перша політична партія на території сучасної України – Українська консервативна партія – з'явилася у 1989 р. Так само й Рух за незалежність виріс з Руху за перебудову України у складі СРСР. Тодішні політичні партії не були масовими. А результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1990 року, де більше 90% громадян проголосували за незалежність, були радше наслідком широкої інформаційної кампанії і „параду суверенітетів”, які на той час уже відбувалися у інших соціалістичних країнах та радянських республіках. Як ідеологія, в країні була запропонована модель ліберальної демократії – повна протилежність плановій, яка для патерналістського суспільства виявилася величезним моральним стресом, оскільки люди елементарно не мали навичок того, як цією свободою користуватися. Це збіглося з періодом первинного нагромадження капіталу, який увійшов у історію як „шалені 90-ті”, і обернулося масовою дезорганізацією і втратою орієнтирів. Саме у цей період в Україні масово почали з'являтися нетрадиційні церкви, секти, усілякі екстрасенси, які фактично виконували функцію ідентифікуючого фактору, яку не виконували політичні партії через низьку інституційну спроможність та політичні чвари, що на той момент уже охопили вітчизняний політикум. Крім того, тоді розпочалася боротьба за владу між так званими „червоними директорами”, які вчасно зорієнтувалися і почали створювати власні політичні проєкти. На перший погляд, це цілком нормально для країни, яка вступила на шлях ліберальної демократії, однак методи політичної боротьби та усунення політичних опонентів були вкрай нецивілізованими, що лише поглиблювало кризу ідентичності і змушувало громадян шукати підтримки лише у своїх близьких та знайомих, а не у державних інституцій, як це мало б бути.

Якщо проаналізувати суспільно-політичні процеси в Україні, то у нашій країні мають місце усі характерні риси кризи ідентичності – низький рівень довіри до політичних партій, громадських організацій, державних інституцій, суспільна аномія, з одного боку, та радикалізація політичної сцени – з іншого. Цьому сприяє низка факторів. По-перше, низька інституційна спроможність держави, яка вкрай неефективно виконує свої функції, є надто корумпованою, що конвертується у недовіру до держави і, що найнебезпечніше, до інструментів демократії – партій як інститутів, які виконують функцію артикуляції політичних інтересів, до виборів, які велика кількість громадян вважає нечесними. Найбільш тривожною є ситуація навколо політичних партій, оскільки саме вони є тією ланкою,

яка виконує роль передавача інтересів від суспільства до держави. Так, процеси партієгенезису в Україні відбуваються циклічно, де кожен цикл підпорядкований логіці функціонування наявного – кланово-олігархічного політичного режиму. За роки незалежності в Україні було зареєстровано 436 політичних партій, фактично ж функціонувало 349 [2, с. 6]. Піки зростання кількості політичних партій припадають на початок 1990-х рр., коли Україна набула незалежності, у період Помаранчевої революції, після Євромайдану. Такий бурхливий процес партієгенезису спричинив, по-перше, розмивання ідеологічних основ політичних партій; по-друге, деінституціоналізацію партійної системи; по-третє, девальвацію політичних партій як виразників політичних інтересів суспільства. Не дивно, що, як згадувалося вище, у ході соціологічних досліджень, які проводяться Інститутом соціології НАН України, з 1993 р. тільки 2–3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях [3, с. 163–164]. Так само критично низьким є й рівень довіри до політичних партій. За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова восени 2020 р., тільки 2,2% громадян повністю довіряють політичним партіям і 12,5% радше довіряють, не довіряють же 73,2% [4]. При цьому зростання кількості політичних партій конвертується у зниження довіри до них. Парадоксально, але рівень недовіри до таких інституцій був найвищим саме у роки, коли реєструвалася найбільша кількість партій. Тобто, наведені факти свідчать про те, що в Україні є вкрай слабким зв'язок між суспільством та державою через те, що партії не виконують притаманну їм функцію артикуляції інтересів суспільства.

Наслідком кризи ідентичності є сплеск попудізму та масове суспільне розчарування, що досягло свого максимуму на президентських та парламентських виборах 2019 р., коли виборці проголосували за анти-системного кандидата на президентських виборах – В. Зеленського та нашвидкоруч створену партію, а точніше – політичний проєкт, „Слуга народу”. Водночас така собі електоральна революція є свідченням й нової тенденції – розв'язання конвенційними методами нагальних проблем, коли майже 75% громадян голосували за повну невідомість, замість зрозумілого, але дискредитованого корупційними скандалами, „кумовством” та клановістю П. Порошенка. До цього такі проблеми в Україні розв'язувалися неконвенційним способом – через майдани, що також є свідченням недовіри і неефективності інструментів демократії.

Водночас, за останні сім років сталися істотні зміни в національній ідентичності українців. Так, за оцінками відомого соціолога Є. Головахи, „у нас зараз, за різними опитуваннями, від 50 до 60% виступають за рух до ЄС, але це ще не критична маса... Однак що стосується Євросоюзу, то вибір вже зроблено, ми рухаємося в тому напрямку. У жодному опитуванні в останні роки орієнтація на Росію не переважала 25%. Головне, що курс вже обрано. До 2014 р. ми не мали обраного шляху і, відповідно, нікуди не просувалися. Зараз є шанс просунути до Євросоюзу, хоча шлях цей буде довгий і важкий” [5]. Тобто, це свідчить про істотні зміни зовнішньополітичної ідентичності, що є фактором послаблення кризи ідентичності.

Так само істотно змінилося ставлення громадян до організацій громадянського суспільства. Слід наголосити, що саме 2013 р. став переломним стосовно рівня довіри та недовіри до громадських організацій. Саме того року позначка рівня довіри стала вищою щодо позначки недовіри. За даними Фонду „Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” рівень довіри до громадських об’єднань у 2013 р. становив 38,4%, тоді як рівень недовіри – 35,6%. У період від 2004 р. до Євромайдану в Україні спостерігався невисокий рівень довіри до ГО (позначка не перевищувала 20%), а рівень недовіри, навпаки, відзначався високою позначкою (майже 50%). Тільки у 2013 р. громадяни почали більше довіряти, ніж не довіряти громадським об’єднанням. Так, у 2014 р. 45,7% опитаних респондентів заявляли про те, що вони „цілком довіряють ГО” та „швидше довіряють ГО”. Хоча після революційних подій Євромайдану рівень довіри почав дещо знижуватись, однак залишається вищим по відношенню до рівня недовіри. Як свідчать соціологічні опитування, до Євромайдану українці не відчували себе громадою навіть у рамках міської спільноти. Громадянське суспільство не мало вагової організаційної основи і конкретних об’єктів соціально-політичної ідентифікації. Велика кількість громадських організацій створювалася для отримання грантів і була нечисленною. Істотно низький відсоток населення вважав себе членами громадських організацій. Так, за даними соціологічного моніторингу, 87,1% опитаних українців відповіли, ще не є членом жодної організації, об’єднання чи руху. Лише 9,8% респондентів підтвердили свою участь бодай в одній організації, об’єднанні чи русі, а 3,1% у двох [3, с. 116]. Ці цифри доволі низькі, якщо б це йшлося про європейські країни, однак для України, де переважає суспільний патерналізм, такі цифри є істотним прогресом і свідченням того, що Україна поступово долає кризу ідентичності.

Наступною доволі складною кризою політичного розвитку транзитних країн є криза розподілу, яка полягає у нездатності правлячої еліти забезпечити прийнятне для суспільства зростання матеріального добробуту і його розподілу. Добре відомо, що стан і характер споживаних благ – один з ключових чинників, від якого залежить підтримка або заперечення населенням реформ і легітимність політичного режиму. Зрозуміло, що у період переходу від авторитаризму до демократії, а також від планової до ринкової економіки економічна криза, яка супроводжується зниженням рівня життя громадян, – неминуча. Звісно, органи державної влади в перехідний період не завжди здатні забезпечити населенню стійке зростання матеріального добробуту, причому в прийнятних для людей формах стимулювання і розподілу. Однак інша річ, що в Україні, порівняно з посткомуністичними країнами ЦСЄ і навіть деякими республіками колишнього СРСР, цей процес надто затягнувся. Недаремно в історії він відомий як „шок без терапії”. Тобто однією з причин перманентної кризи розподілу є той факт, що в Україні реформи були доволі половинчастими. Держава вкрай нерішуче відмовлялася від своїх функцій регулювання економікою на користь бізнесу. Деретуляції економіки як такої не проводилося до-

силь тривалий час, що неприпустимо для ринкової економіки і що лише відтягувало агонію планової моделі економіки. Іншим наслідком „надмірної кількості держави” у соціально-економічних процесах була дедалі зростаюча корупція, коли бізнес за всілякі дозволи, ліцензії, право займатися певними видами бізнесової діяльності змушений був платити хабарі або „відкати” – відсоток від прибутку підприємств. Це стало хронічним явищем, і навіть запровадження системи Prozorro – прозорої системи електронних торгів і тендерів під час проведення державою закупівель на певні послуги повністю не нівелювало цю проблему.

Іншим фактором, який сприяв переходу кризи розподілу у хронічний стан, був вибір Україною ще у 1990-х рр. так званої „ваучерної моделі приватизації”. Суть цієї моделі в тому, що роздержавлення економіки (а цей феномен притаманний тільки посткомуністичним країнам, натомість як у інших транзитних країнах таких прецедентів не було) проводилося шляхом виділення частки кожного громадянина у економіці держави через ваучеризацію. При цьому дозволялося продавати ваучери, однак кількість покупки в одні руки не обмежувалася. Це призвело до того, що величезні підприємства були викуплені їхніми ж керівниками, а згодом на їх основі утворилися фінансово-промислові групи (ФПГ) у кінці 1990-х – початку 2000-х рр. У подальшому утворення ФПГ істотно позначилося на якості вітчизняної політики, оскільки ці ж таки ФПГ з метою убезпечення себе від зміни влади і відповідної нестабільності при отриманні прибутків почали формувати під себе нормативно-правові акти, які б максимально гарантували відтворення лояльних до них людей у владі і забезпечували створення „правил гри”, вигідних ФПГ. Це призвело до деформації усього державного організму, соціальних ліфтів, здорової політичної конкуренції і т. ін. Держава виявилася „приватизованою” ФПГ, що поступово деформувало усі політичні інститути в державі – будь то інститут президентства, інститут політичних партій чи виборів до представницьких органів влади.

Цікаві цифри про прошарок найбагатших – так званих „олігархів” наводив журнал „Новое время” на основі аналізу статків найбагатших українців, починаючи з 2007 р. [6, с. 18–22]. Виявилось, що десять з двадцяти найбагатших людей за цей час жодного разу не полишали двадцятку. Якщо зі статками цих людей щось і відбувалося, то тільки під впливом макроекономічних факторів, які позначалися на економіці всієї країни. Тобто активи десяти найбагатших українців падали через зменшення їх вартості і разом з падінням ВВП країни. Сьогодні десятка найбагатших людей зосередила в своїх руках активів на 14,4 млрд дол. Це становить 13% ВВП України: небачена для демократичного світу концентрація багатств, характерна для відсталих і корумпованих країн. Для порівняння – у США активи першої десятки багатіїв – це тільки 3,3% ВВП найбільшої економіки планети. „Стабільність, яку демонструють найбагатші українці, за висновком А. Аслунда, аналітика Atlantic Council, відображає величезні проблеми всієї країни. Виходить, що існує каста недоторканих, які можуть нагромаджувати багатство за будь-якої влади” [6, с. 20]. Тобто, за таких умов реалізувати

будь-яку найкращу стратегію державного розвитку ставало попросту неможливо, якщо вона не відображала інтереси ФПГ або ж суперечила логіці отримання прибутку все тими ж ФПГ.

Ще однією причиною кризи розподілу була, власне, політика держави, яка, з одного боку, намагалася бути соціальною державою, про що записано в Конституції України, з іншого – не проводила радикальних реформ, які б забезпечили сталий розвиток держави і належний рівень життя. Така політика призвела до того, що Україна, яка у складі СРСР була найбагатшою республікою, поступаючись тільки Російській Федерації, за майже тридцятилітній період незалежності опинилася на передостанньому місці, випереджаючи тільки Молдову, за рівнем соціально-економічного розвитку. Більше того, якщо брати до уваги макроекономічні показники, то частка України в світовій економіці скоротилася упродовж 1992–2019 рр. з 1% до 0,29%, або майже у чотири рази [7].

Крім того, чи не найбільшою проблемою для України стало глибоке соціальне розшарування. Через недолугу фінансово-податкову політику, корупцію утворився величезний прошарок тіньової економіки, масштаби якої за різними оцінками коливаються від 40 до 68%. Тобто країна стала розвиватися за „законами Матфея”, коли багаті багатшають, а бідні біднішають. Наголосимо, що в Україні, де переважає патерналістська свідомість, подібна соціальна нерівність є вкрай дратівливим фактором – українці не люблять багатих, не поважають приватну власність, і це є хронічним конфліктогенним фактором. Звісно, він дещо нівелюється „тіньовою економікою”. Однак зрозуміло, що у такому стані економіка держави не може існувати завжди, оскільки це не сприяє наповненню бюджету і негативно позначається на виконанні державою її функцій загалом і функції забезпечення соціальної справедливості зокрема щодо категорій населення, які перебувають поза „тіньовим” сектором економіки, що, у свою чергу, спричиняє дисфункціональність усього державного механізму, провокуючи утвердження так званої „failed state”.

Тобто перманентна криза розподілу і нездатність держави виконувати функцію ефективного перерозподілу матеріальних благ, соціального захисту і т. ін. за принципом ефекту доміно спричиняє інші кризи політичного розвитку.

Наступною такою кризою є криза проникнення. Ця криза проявляється у зниженні здатності органів державної влади здійснювати функції, притаманні державі, суперечностях, які виникають при прагненні правлячих сил (насамперед вищих органів державної влади) реалізувати свої рішення у всіх сферах суспільного життя. В умовах модернізації суперництво груп за ресурси влади, панування своїх цінностей, владні повноваження призводять до появи безлічі центрів впливу, які мають можливість змінювати на свою користь утримання управлінських рішень (законів, постанов) органів центральної влади. Наприклад, місцеві еліти апелюють до місцевих норм, звичаїв та інтересів, що у разі розпаду господарських та інших зв'язків дозволяє їм зберегти і посилити свій вплив. На зміну характеру ухвалених

рішень можуть претендувати не тільки місцеві правлячі еліти, які прагнуть до додаткових повноважень і прерогатив для вирішення політичних питань, а й опозиція. Знижують ефективність політичного регулювання також і різномірність позицій різних груп і верств населення, відсутність у громадян політичного досвіду, ірраціональні риси масової свідомості, що впливають на неадекватне сприйняття рішень центру.

Як наслідок, закони, постанови та інші нормативні розпорядження влади багато в чому втрачають свою регулюючу здатність, тобто не проникають достатньою мірою в соціальні і політичні відносини. Зниження ефективності рішень центральної влади принижує авторитет не тільки режиму, але і сповідуваних ним цінностей. Спроби виправити становище, будь-якою ціною „продавити” необхідні рішення нерідко змушують режим переступати допустимі межі в політичному торзі з опонентами, штовхають правлячі кола до популізму, сприяють наростанню корупції, підсилюють тіньові механізми влади.

В Україні криза проникнення була обумовлена насамперед інституційно. Тобто після заборони Комуністичної партії в державі фактично утворився управлінський вакуум. Оскільки в СРСР за наявності представницьких органів влади фактичну владу здійснювали центральні, обласні та районні комітети Комуністичної партії, представницькі органи влади виконували легітимуючу функцію – схвалюючи рішення, які приймалися органами компартії. З метою усунення управлінського вакууму у 1991 р. було запроваджено обласні та районні державні адміністрації, які фактично перебрали на себе функції, які донедавна виконували компартійні структури. При цьому збереглися виконавчі органи при представницьких органах влади, які були підзвітні обласним, районним та місцевим радам. Через це в Україні сформувався дуалізм виконавчої влади, що призвело до перманентних конфліктів у подальшому. Нечіткий розподіл сфер компетенцій і фактичне дублювання повноважень між радами та місцевими державними адміністраціями призвели до появи вакууму відповідальності, коли знайти відповідальних за виконання того чи іншого рішення було складно. Це спричинило кризу при виконанні ухвалених державних рішень і перманентних конфліктів на регіональному та місцевому рівні.

Іншою причиною кризи проникнення був вибір змішаної президентсько-парламентської, а фактично президентської форми державного правління відповідно до Конституції 1996 р. За такої моделі не відбулося дисперсії влади і, відповідно, ресурсів. Це спричинило істотну авторизацію влади, а в умовах України на фоні ваучерної моделі приватизації призвело до формування такого собі вітчизняного феномену кланово-олігархічного, або неопатримоніального політичного режиму. Суть цього режиму у своєрідному „захопленні держави” (*capture state*) ФПГ. Неопатримоніальним є такий тип домінування, в рамках якого політико-адміністративна система будується формально на раціонально-легальних засадах (сучасних інститутах і правилах просування по службі, розподілу благ і т. ін.), однак логіка її функціонування диктується неформальними інститутами (непотизмом,

клієнтарно-патронажними мережами, трайбалізмом і т. ін.), в результаті чого суспільні повноваження апропріюються і розглядаються політичними агентами як приватна власність [8, с. 69]. Фактично усі великі активи захоплюються членами вузького кола осіб – ФПГ, найчастіше наближених до центрів ухвалення політичних рішень. Великий, середній і малий бізнес живуть в умовах постійної загрози експропріації чи систематичних поборів з боку чиновників різного рангу. Втручання від політичної еліти тут чекати неможливо, якщо тільки ці побори не перетинаються з її власним інтересом [8, с. 75]. За олігархічного неопатримоніалізму рентоорієнтовані актори мають на меті знизити роль глави держави як домінуючого елементу неопатримоніальної вертикалі. Як наслідок, такий режим підсилюється бюрократичним неопатримоніалізмом як відповідна реакція бюрократії, як укріплення олігархічного неопатримоніалізму. Ця реакція у відповідь набуває вигляду „силової раціоналізації”, за якої відбувається „експропріація ресурсної бази незалежних економічних гравців, усунення їх значимого політичного впливу і, врешті-решт, занепад ролі парламенту і політичних партій” [14, р. 2]. Причому цей феномен характерний для усіх пострадянських республік. З цього приводу В. Гельман стверджував, що у пострадянських республіках держава була „захоплена” здобувачами ренти, причому не стільки ззовні (представниками бізнесу), скільки зсередини (політиками і чиновниками, які входять у неформальну „виграшну коаліцію”) [15, с. 11].

В Україні внаслідок утворення монополій у економічній сфері, початок чого було покладено вже згаданою „ваучерною моделлю” приватизації і бажанням Президента України Л. Кучми зберегти підприємства-гіганти, сформувався кланово-олігархічний політичний режим. А повна неспроможність інституту громадської думки в Україні вилилася у два взаємопротилежні явища, які не є нормою. З одного боку, українське суспільство набуло ознак аномії і ніби закрилося від влади, змін, реформ. Набуло поширення явище політичного абсентеїзму, коли навіть законодавчо визначені (конвенційні) форми політичної та громадської участі виявилися малоефективними, оскільки громадяни і через брак досвіду, і через власну пасивність та переважаючий патерналізм попросту не користувалися ними. З іншого боку, в країні з’явився прошарок радикально налаштованих громадян – це як ще один наслідок непрацюючого інституту громадської думки, які вдалися до неконвенційних форм політичної участі – Помаранчевої революції та Революції Гідності, що призвело до масових суспільних потрясінь. А пізніше такі радикальні групи, які є меншістю, однак формують такі собі „групи вето”, завдячуючи власним радикальним методам, здатні заблокувати будь-які реформи, які їх не влаштовують.

Ще одним феноменом української політичної реальності стало оформлення так званих „системоутворюючих підприємств”. Зазвичай ці підприємства були побудовані ще за часів СРСР, однак перейшли у приватну власність одного власника чи однієї корпорації. А оскільки таке підприємство в масштабах міста чи району є єдиним великим працедавцем і платником

податків, то й, відповідно, власники цих підприємств перетворилися у таких собі місцевих феодалів, без схвалення яких влада цього населеного пункту або району не ухвалює жодних рішень. Це призводить до того, що рішення, які приймаються нагорі, на місцевому рівні, якщо це не влаштовує таких собі місцевих феодалів, або ігноруються, або виконуються суто для проформи, звіту.

Наступним фактором, який має двоякі наслідки і потенційно здатен поглибити кризу проникнення, є укрупнення територіальних громад і децентралізація фінансів. З одного боку, це давно назрілий крок, який відповідає і європейській практиці, і, що основне, менталітету українців, оскільки переносить багато сфер компетенцій держави на місцевий рівень, тим самим сприяючи зменшенню надмірної централізації, розвитку місцевих ініціатив, а також сприяє концентрації ресурсів і т. ін. Однак, з іншого боку, це призводить до посилення місцевих кланів і тим самим знижує якість керованості державою. Тому тут, ймовірно, завдання полягає в тому, щоб чітко врегулювати сфери компетенцій по вертикалі та горизонталі – тобто між центральними і місцевими органами влади і місцевими державними адміністраціями та органами самоврядування, і у відповідному, чіткому дотриманню прописаних правил гри.

Також було б некоректно у цій статті оминати факт набуття з 1 липня 2021 р. чинності Закону України про так званій „продаж землі”. З одного боку, це цілком нормальне явище, коли власники земельних паїв отримали право розпоряджатися ними на свій розсуд. З іншого боку, у цій сфері Україна може повторити практику з „ваучерною приватизацією”, яка призвела до утворення монополій у промисловості і наступному феномені „приватизації держави” ФПГ. Тому, щоб запобігти формуванню відповідних монополій ще й в аграрній сфері, важливо захищатися не лише від купівлі землі іноземцями (це закон забороняє), а й у купівлі землі у великій кількості вже існуючими агрохолдингами (за нинішнім законом юридичні особи зможуть купувати землю з 2023 р.). Зрозуміло, що у цьому процесі запобіжні заходи може приймати тільки держава.

Наступним різновидом криз політичного розвитку, яка також має місце в Україні, є криза участі. Ключовою ознакою цього типу кризи є створення правлячим класом штучних перешкод для включення в політичне життя груп, які претендують на владу. Вважається, що найчастіше криза участі посилюється слабким розвитком системи представництва соціальних інтересів, невідповідністю політичних структур та інститутів запитам і сподіванням населення. Внаслідок цього політична активність може „обходити” пропоновані державою канали та механізми врахування думок, породжуючи непередбачувані наслідки для органів управління – тобто починають превалювати неконвенційні форми політичної участі. З іншого боку, через власну слабкість, а в Україні ще й через втрату державою монополії на застосування сили, влада проявила нерішучість у припиненні діяльності політичних радикалів і терористів. Перешкоди для врегулювання такого типу відносин створюють і посилюють спротив

опозиції, сепаратистські тенденції і національно-територіальні конфлікти, бюрократизацію еліти, спроби її окремих ланок і утворень перехопити невластиві їм функції в процесі прийняття рішень. Свій внесок у посилення кризи участі зазвичай додає й індиферентність населення, що знецінює спроби влади перетворити політичні структури, небажання (і невміння) широких соціальних верств обирати гідних і компетентних представників своїх інтересів в органи управління.

В Україні криза участі зумовлена, з одного боку, небажанням правлячого класу допускати громадян до реальних механізмів впливу на політику, з іншого боку – незнанням громадянами власних можливостей політичної участі, які з'явилися з запровадженням політичного плюралізму і подальшого розширення, частково й завдяки засобам масової комунікації, форм політичної та громадської участі – від членства у політичних партіях до участі у акціях протесту, підписаннях петицій, різноманітних громадянських ініціатив на кшталт „Києве, мий” та ін. Поєднання цих факторів зазвичай породжує або явище політичного відчуження (про це йшлося вище), або радикалізацію не тільки політичної сцени, а й усього суспільно-політичного життя. Тобто за таких умов з'являються вже згадані „групи вето”, які перебирають від держави право на політичне насилля і блокують будь-які, навіть доцільні і ефективні політичні рішення.

Якщо вести мову детальніше, то в Україні криза участі так само, як і решта криз політичного розвитку, зумовлена рядом причин. Одна з основних, яка спричинила низьку довіру до інструментів демократії – насамперед виборів, це тип виборчої системи, який формує певну модель механізмів інкорпорації політичного класу, критерії ефективності політиків і загалом правила гри.

І тут знову проявляється згаданий вище феномен „захопленої держави”. Тобто ФПГ, які фактично є монополістами вітчизняної економіки, з часом розпочали формування через прийняття відповідного виборчого законодавства механізмів кооптації, які б забезпечували з максимальною вірогідністю відтворення „агентів” ФПГ у органах представницької влади, насамперед у парламенті, обласних та районних радах. В Україні це уможливлювалося, з одного боку, самою конфігурацією виборчої системи, а з іншого – специфікою її застосування. Це така собі своєрідна **превентивна виборча система** – як комплекс норм та практик їх застосування, які давали можливість з максимальною ймовірністю привести у представницькі органи влади тих самих „агентів” ФПГ – конкретних кандидатів, якщо це стосується мажоритарної складової наявної виборчої системи і політичних партій як суб'єктів виборчого процесу, яка включає ряд елементів. Перший з них – це формування передвиборчих програм політичних партій, що є одним з проявів поєднання популізму, волюнтаризму і вкрай рідко реалізму в політиці.

Зазвичай програми політичних партій в Україні – це штучно створена відповідними фахівцями програма, яка є частиною відповідного політичного проєкту – політичної партії. На практиці такі бізнес-групи проводять „дослідження з поля”, замовляючи соціологічним службам вивчення

ситуації з тим чи іншим потенційним електоратом. З огляду на здобуту інформацію, група фахівців готує передвиборчу програму з метою її „продажу” на політичному ринку. На перший погляд, така ситуація цілком природна і відповідає законам політичного процесу. Однак така постановка питання, коли політичні еліти і партії продукують нові ідеї і, з огляду на ситуацію в державі, на наявні проблеми, пропонують шляхи їх вирішення і наполегливо домагаються цілі, радше є винятком. У нашій країні така мета частіше обмежується „продажем” (протисканням, або „впарюванням”, якщо використовувати політтехнологічний сленг) цієї програми і отриманням мандатів у парламенті та обласних радах. Задля цього, власне, і формуються політичні партії, які в Україні давно стали товаром, причому доволі популістським за своїм змістом, оскільки формуються не на основі якоїсь ідеї чи ідеології, а „під споживача”. При цьому, нагадаємо, тільки 2–3% опитаних щорічно підтверджують своє членство у політичних партіях. Однак самі партії називають значно вищі цифри щодо їх членів. Натомість у ході виборчих кампаній виявляється, що кількість виборців, які проголосували за ту чи іншу політичну партію, значно нижча тих кількісних показників, які заявлялися партією. Причому так зазвичай бувало з партією влади, яка у різні періоди була представлена СДПУ(о), блоком партій „За Єдину Україну”, Партією регіонів і т. ін. Тобто така ситуація викриває проблему фіктивного членства у партіях – і це велике питання до Міністерства юстиції України, які допускають таку ситуацію.

Стосовно згадуваної нами „превентивної виборчої системи”, то вона працює так. Не новина, що в Україні сформувалася специфічна партійна система, коли політичні партії здебільшого є субінститутом („псевдоінститут”), який хоча й закріплений юридично, але не виконує належних функцій. Тобто партійні (а по суті, партійно-бізнесові) проєкти створюються під вибори шляхом або реєстрації нових партій, або ребрендингу вже існуючих (чим триваліша історія партії, тим вища її ціна на політичному ринку). Звісно, це не означає, що повноцінних партій немає. Однак партія, яка намагається вийти на парламентський рівень, незмінно має грати за правилами, які створені ФПГ задля їх відтворення у владі. Обійти їх практично неможливо через специфіку виборчих кампаній. Якщо ж партія намагається не грати за цими нав’язаними правилами, її шанси перейти у вищу лігу дуже знижуються. У разі, коли партія все ж приймає правила гри, нав’язані ФПГ, вона розчиняється у масі зобов’язань перед ФПГ, втрачаючи таким чином власну ідентичність. На місцевому рівні такі партії можуть бути відносно успішними. Однак для виходу на загальнонаціональний рівень (переходу у „вищу лігу”) вони змушені витратитися на популяризацію своїх ідей, що зазвичай робиться через ЗМІ, рахуватися з адмінресурсом і тим самим домовлятися з людьми, які є негласними „господарями” регіонів, і вже, відповідно, „грати за їх правилами”. Якщо діяти виключно в рамках закону, то усі ці витрати цілком посильні для політичних партій. Однак тут партії зіштовхуються зі ситуацією, коли, граючи за правилами – в межах закону, – вони програють партіям, які виходять за рамки закону і

витрачають на пропагування себе значно більші суми, що хоча законом і заборонено, однак адміністративний ресурс уже на боці цих партій-бізнес-проектів і компетентні органи (територіальні виборчі комісії, прокуратура) попросту не реагують на порушення законодавства. Тим самим стартові позиції партій, які зрощені з владою і є бізнес-проектами, вже сильніші, ніж ті, які дійсно хочуть становити конкуренцію владі. Крім того, багато партій створюються як бізнес-проекти, перетворюючись у товар, який ФПГ орендують або купують за відповідну плату під час виборів, щоб ті „грали” як технічні кандидати на їхню користь, або ж у складі виборчих комісій.

Відповідну превентивну роль задля отримання необхідних результатів на виборах тривалий час виконувала й наявна (до 2020 р.) мажоритарно-пропорційна виборча система. Зокрема, мажоритарна складова була інструментом, який давав можливість масово скупити голоси виборців у мажоритарних округах, а в парламенті досягати „потрібних” результатів голосувань саме за рахунок мажоритарників. Ця система також використовувала свої „превентивні заходи”, які дозволяли ще на етапі виборчої кампанії з високою вірогідністю отримати бажаний результат. Це досягалося за рахунок „витискання” потенційних опонентів бажаних кандидатів через формальні причини (неправильно складена декларація, оформлені документи), відсутність адекватної реакції територіальних виборчих комісій на скарги, відхилення судами позовних заяв на порушення прав потенційних опонентів „потрібних кандидатів” або ж затягування розгляду цих справ, ігнорування компетентними органами масових порушень виборчого процесу, формування „правильних” складів виборчих комісій і т. ін. Ці „переваги” виборчої системи активно експлуатувалися й постмайданними політичними силами під час електорального циклу 2014 р., які так само влаштовували політичні торги з тих чи інших питань, мобілізуючи голоси фракцій і окремих депутатів, які відверто заявляють про свою опозиційність. Однак у електоральному циклі 2019 р., як свідчать його результати, „превентивна виборча система”, хоча й не без винятків, але дала збій.

Також криза участі посилюється й специфічними механізмами інкорпорації політичного класу, де критерієм ефективності є, у першу чергу, особиста відданість – належність до певного клану. Відповідно, й повноцінні соціальні ліфти для такої системи нехарактерні. Саме дистрофією соціальних ліфтів і пояснюється проходження у владу осіб, які часто жодним чином не проявили себе ані публічними діячами, ані ефективними менеджерами, але завдяки власній належності до ФПГ легалізувалися у владі. Від цієї практики не відмовилася й партія „Слуга народу”, завдяки чому у вищій органі державної влади потрапили особи без відповідного фаху, навичок, досвіду, без перебільшення – випадкові люди.

Щодо інших форм політичної та громадської участі, то вони залишаються вкрай неефективними в Україні. Як згадувалося вище, членами політичних партій протягом усіх років незалежності було не більше 3% населення. Членами громадських організацій – не більше 17%. Такі форми

громадської участі, як підписання петицій, звернення до органів державної влади, так само лишаються вкрай незатребуваними через зневіру населення у їх ефективність.

Водночас звернемо увагу, що ситуація з участю в діяльності громадських організацій істотно змінилася після Євромайдану. Що стосується кількісних показників, то, за даними Державної служби статистики без урахування Криму і тимчасово окупованих Росією територій України, вони засвідчують зростання кількості громадських організацій: якщо станом на 1 вересня 2012 р. в Україні було зареєстровано 47932 громадських організацій, то на початок 2021 р. їх кількість сягнула 101 тис. [16]. Також в Україні поширеною формою громадської участі стало волонтерство – усіляка підтримка військових на Донбасі, внутрішньо переміщених осіб, інших категорій населення.

Водночас на фоні такого сплеску кількості громадських організацій оголилися й певні проблеми у сфері громадської участі. Зауважимо, що характер громадської участі визначається рядом соціокультурних характеристик суспільства. Так, тип політичної культури, сприятливий для розвитку громадянського суспільства, визначає, насамперед, довіра до інших громадян, громадська ініціативність та участь у колективній діяльності. Водночас більшість українців на сьогодні мають низький рівень ментальної готовності до такої діяльності, а ідеї громадянського суспільства для них ще не набули форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей, так і цінностей-засобів) [17, с. 331].

О. Майборода цю ситуацію пояснює наявністю певної консервації „підданської” політичної культури більшої частини населення України, що може призводити до конфронтаційності і в соціальних відносинах, і в масовій поведінці, спрямованій проти державних інституцій [18, с. 9–10]. Навіть після Євромайдану зростання міжособистісної довіри в українців загалом не є помітним: від 4,3 бала (за десятибальною шкалою) у 2005 р. до 5,06 бала у 2014 р. [19, с. 241]. Лише 42% громадян у 2015 р. підтверджували наявність у них досвіду об’єднання з іншими людьми для розв’язання соціальних або власних проблем протягом останніх дванадцяти місяців (при цьому це стосується здебільшого мешканців великих міст). Серед українців досі не поширена більшість форм громадянської активності, зокрема, участь у роботі структур „третього сектору” (для порівняння, у Німеччині таку участь беруть 31,4% опитаних громадян, в Україні – 2,3%) [20, с. 186].

Також не надто дієвим (хоча було б несправедливо не відмітити позитивний бік цього процесу) залишається запроваджений у 2015 р. інструмент електронних петицій. Наприклад, станом на липень 2016 р. на сервісі електронних петицій до Президента України було оприлюднено близько 25 тис. петицій і лише 40 з них (як правило, ті, щодо яких певні політичні сили чи інші заінтересовані організації проводили потужну інформаційну кампанію) дістали необхідну підтримку (25 тис. підписів). Тобто, звичайному громадянину чи громадському об’єднанню, ініціювавши петицію, вкрай важко заручитися необхідною підтримкою. Крім того, аналіз

оприлюднених відповідей Президента України на розглянуті петиції свідчить, що близько трьох чвертей петицій пересилаються Верховній Раді України чи Кабінету Міністрів, а інформація про результати їх розгляду у подальшому не оприлюднюється. Інші петиції, як правило, отримують відповіді у вигляді роз'яснень.

Проте за офіційними цифрами важко сховати реальну інституційну спроможність українського громадського сектору. На практиці лише незначна кількість зареєстрованих інституцій громадянського суспільства провадить будь-яку діяльність. Органам статистики про свою діяльність звітують лише близько третини зареєстрованих громадських об'єднань, інших не знаходять за реєстраційними адресами, і додаткові відомості про них відсутні [21]. На думку експертів, активно працюючих інститутів громадянського суспільства взагалі не більше 3–4 тис., значна кількість інших є формальними чи кишеньковими утвореннями [22, с. 36]. На жаль, останніх даних знайти не вдалося, однак за п'ять років ситуація змінилася неістотно.

Ілюстративним є аналіз напрямів діяльності громадських об'єднань. Згідно зі статистичними даними, найбільше таких об'єднань є оздоровчими та фізкультурно-спортивними (17,6%), професійної спрямованості (10,3%), молодіжними (7,8%), об'єднаннями ветеранів та інвалідів (5,8%) [21, с. 7]. При цьому тривалий час не можна було назвати жодного громадського об'єднання, діяльність якого мала б значний суспільний резонанс та підтримку серед широких верств населення. З 2014 р. завдяки активній роботі, спрямованій на допомогу воїнам АТО та внутрішньо переміщеним особам з непідконтрольних територій, стали достатньо відомими благодійні та волонтерські організації. За даними Центру Разумкова (листопад 2020 р.), громадським організаціям довіряє 45,9% громадян [23], тоді як у 2016 р. ця цифра становила 52% [24], що можна вважати виявом загальної деморалізації суспільства внаслідок подій останніх років.

Однак за більш прискіпливого погляду на діяльність громадських організацій оголиться інша проблема. Так, **інституційна спроможність громадських організацій** виявляється насамперед через їх взаємодію з державою. І саме тут привертає увагу, що в Україні вона вкрай низька, що можна пояснити специфікою їх появи. А саме – оскільки ми в процесі модернізації переходили від авторитаризму до демократії, то в Україні, яка позбувається рудиментів авторитаризму, становлення громадянського суспільства, по суті, є процесом „відвойовування” сфер компетенції у держави. Причому держава загалом ділиться власними компетенціями у сферах, які є найбільш обтяжливими для неї і найменш привабливими з погляду прибутків, але дуже неохоче допускає громадянське суспільство туди, де формуються правила гри або у сфери, де обертаються великі кошти. Таким яскравим прикладом є, наприклад, ліквідація ЖЕКів і створення замість них організацій власників багатоквартирних будинків (ОВБК), коли ініціаторам їх створення перешкоджали як могли – шкодячи майно, підпалюючи автівки тощо). Тобто, держава часто саботує процеси виокремлення громадського сектору. Крім того, оголюється ще фактор

„приватизованої держави”, коли багато громадських організацій або створюються, або адаптуються під потреби ФПГ, які, у свою чергу, знаходять законно прийнятні форми їх адаптації.

Підміна державно-владних відносин неформалізованими громадянськими відносинами в рамках неформальних інститутів спричиняє розвиток квазігромадянського суспільства, яке перебирає на себе значну частину державно-владних функцій і стає конкурентом „нормального” громадянського суспільства. Їх відмінність полягає в тому, що „нормальне” громадянське суспільство завжди взаємодіє з державою через легітимні канали, тоді як квазігромадянське – навпаки. Як наслідок, поряд з офіційною постає тіньова держава, зазвичай заснована на корупції, яка обслуговує неструктуровані чи структуровані нелегально спільноти людей в обмін на відповідні послуги. У зазначеній тріаді домінуючу роль все ще відіграє останнє – представлене ФПГ, які поступово сконцентрували у своїх руках основні виробничі ресурси, а згодом монополізували й політичну сферу (феномен „захоплення” держави, про який ішлося вище).

Зрештою, виникає ситуація, коли громадянське суспільство змушене конкурувати не тільки з державою, а ще й з ФПГ. Так, в Україні, згідно з законодавством, при усіх органах державної влади та державних підприємствах створюються громадські ради, які хоча й мають консультативно-дорадчу функцію – є інструментом впливу громадянського суспільства, – все ж таки мають деякий потенціал політичного впливу. Проте на практиці громадські ради часто стають „кишеньковими”. Механізм їх створення описав В. Петровський [25]. Громадські ради формуються відповідно до Постанови Кабміну № 996 від 3.11.2010 р. „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” зі змінами і доповненнями, затвердженими постановою № 234 від 8.04.2015 р., і Типового положення „Про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації”. Цією постановою Кабмін завдяки обмеженню чисельності громадських рад у складі 35 осіб легалізував, на думку В. Петровського, процес створення „кишенькових” громадських рад, які фактично захищають олігархічно-корупційні інтереси виконавчих органів, принагідно розв’язуючи власні проблеми. Саме на цьому й побудовано схеми, суть яких у тому, що внаслідок штучного заведення на установчі збори необхідної кількості „ручних” організацій або ж кулуарних домовленостей (у народі це зветься „договорняк”) під час голосування більшістю за межі квотної чисельності виштовхуються всі або майже всі організації, які готові працювати для держави і суспільства, але з якихось причин є незручними для міністерства. Натомість до складу громадської ради вводяться 35 членів, які завжди підтримають необхідну політику відповідних органів виконавчої влади. „Подальша діяльність такої громадської ради, – на думку В. Петровського, – вже не має жодного значення. Всі питання її легітимний голова вирішить з органом влади, при якому її обрано, так, як потрібно. Тому головне за узаконеною постановою

Кабміну схемою – обрати потрібний склад громадської ради, який обирає потрібного голову. Тим самим будь-яка діяльність конкретного органу влади (законна, незаконна, з ознаками корупції, порушень чинного законодавства тощо) освячена громадськістю, а отже, законно захищена. Зрозуміло, що голова громадської ради та члени її правління, незалежно від того, працює вона чи ні, мають можливість вирішувати й власні питання, контролюючи, принаймні на папері, роботу органу виконавчої влади, але фактично будучи не його контролером, а партнером” [24]. Тобто створення громадських рад перетворилося на таку собі форму самолегітимації політичного режиму, коли за рахунок імітації залучення створюється видимість того, що враховується думка громадськості.

Тому наразі в Україні спостерігається жорстка боротьба між ФПГ, які саботують реформи, і громадянським суспільством, яке й надалі відвойовує сфери компетенції для себе. ФПГ застосовують розгалужену систему методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню. Свого часу кампанія з дискредитації розгорнулася навколо діяльності антикорупційних громадських організацій і дискредитації так званих „грантоїдів”. Нині така дискредитаційна кампанія триває навколо тих, кого називають „соросятами”.

Водночас такі звинувачення не зовсім безпідставні, адже суть повноцінного громадянського суспільства у тому, що людина у вільний від роботи час на безоплатній основі займається тією чи іншою громадською діяльністю. У нас же ж цілком шляхетні цілі виконують цілком пристойні люди та організації, але на європейські чи американські гроші. Тобто громадська діяльність у такому разі є формою заробітку і не може вважатися повноцінною. Тому, при нібито підвищенні громадянської активності вона не є органічною – такою, що йде від самих громадян, а отже, не має належного ефекту. Так само вона є вкрай обмеженою у суспільстві, де ледь не половина громадян перебуває за межею бідності, де діяльність людей підпорядкована виживанню, а не боротьбі з режимом. Третя причина – це критичний рівень і міжособистісної, інституційної довіри – люди побоюються обману, зневірені і тому намагаються обмежувати коло свого спілкування і діяльності найближчим оточенням, колегами тощо.

Крім того, часто за кулісами громадських організацій ховається бізнес. Громадські організації виступають основними політичними лобістами. Поширеним явищем є створення „кишенькових” благодійних фондів при державних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Наприклад, „громадські антикорупційні організації м. Києва в рамках проєкту „Приховані інтереси” знайшли близько 600 структур, які належать 120 депутатам Київради та 45 найвищим посадовцям міської та районних держадміністрацій і до числа яких входять також 96 громадських організацій і 34 благодійні. Такі організації дозволяють також виявити зв’язки між депутатами..., які можуть надавати один одному корупційні послуги” [26]. Подібна конвергенція зазвичай обертається тим, що нібито прогресивні і цілком здорові ідеї громадськості використовуються

ФПГ у своїх інтересах, стаючи засобом досягнення їхньої мети. І проблема в тому, що у суспільствах з украй низьким рівнем життя нематеріальні ідеї рідко домінують над матеріальними. Звідси й голосування „за гречку”, за побудовану дорогу чи дитячий майданчик або ж відвертих популістів.

Наступна криза, яка притаманна політичному розвитку України і є перманентною – це криза легітимності. Ця криза виявляється у низькій ефективності конституційної моделі організації влади і виникає внаслідок неузгодженості цілей і цінностей правлячого режиму з уявленнями більшості громадян про необхідні форми і засоби політичного регулювання, норми справедливого правління і з іншими цінностями масової свідомості. Відповідність цілей режиму і масових уявлень сприяє підтримці і зростанню легітимності правлячих структур, а невідповідність – падінню легітимності і дестабілізації державності.

В Україні, як відомо, конституціоналізм має телеологічний характер. Це означає, що норми, записані в Конституції України і доволі високо оцінені світовою демократичною спільнотою, мають орієнтовний характер. Тобто фактично конституція – є таким собі образом ідеальної держави, до якої слід прагнути. Зауважимо, що телеологічний конституціоналізм притаманний усім посткомуністичним державам. А оскільки кожна конституція – це результат компромісу, то факт її прийняття у посткомуністичних країнах відіграв стабілізуючу роль. Адже у всіх країнах (за винятком Угорщини) конституції приймалися через досить короткий термін після падіння авторитарних режимів, коли ані громадянське суспільство, ані незалежні ЗМІ, ані незалежна судова система в принципі не виконували роль запобіжників від повернення до попереднього авторитарного стану. Саме такі телеологічні конституції фактично виконали роль запобіжника від узурпації влади, згортання демократичного процесу тощо. Це стало можливим завдяки складній процедурі внесення змін до конституції, що на початковому етапі державотворення мало позитивний вплив. Однак з часом, оскільки держава не поспішала унормувувати цивілізовані правила гри насамперед для політикуму – тобто не поспішала з інституціоналізацією власне влади, утворилися ножиці між формальним та реальним конституціоналізмом. З часом в Україні ці ножиці тільки збільшувалися, а конституція виявилася непрацюючою у багатьох принципових моментах. Усе це вилилося у недовіру насамперед до органів державної влади, до політики, яку вони проводять, у тому числі й реформ, і, що найгірше, до інструментів демократії.

Тобто, в Україні слід було б одразу після прийняття конституції насамперед ухвалили закони процесуального характеру, які б зробили конституцію діючим документом, а норми, прописані в конституції – життєздатними. Натомість в Україні, замість цього, виявилися дві, на наш погляд, найбільші проблеми. Перша – процесуальні закони, які б забезпечували дієвий механізм стримувань і противаг і життєздатність самої конституції, не були прийняті. Зокрема, в Україні протягом багатьох років неможливою була процедура імпичменту через відсутність відповідного закону. Все ще відсутні закони або окремі норми в законах, які б регулювали

статус парламентської опозиції (вони були вилучені з закону про регламент Верховної Ради України після „антиреформи” В. Януковича 2010 р. і не повернуті у 2014 р.), статус парламентських слідчих комісій, процедура розпуску парламентської коаліції, ще немає закону про Верховну Раду України, лише у 2006 р. був ухвалений закон Про Кабінет Міністрів України, санкції за вихід депутата із фракції (імперативний мандат) і т. ін. Все це призвело до вкрай низького рівня інституціоналізації самої влади. Тобто відсутність правил гри – це як відсутність відповідних пазлів у політичній матриці. І ці пустоти – правовий вакуум в Україні заповнився так званими „неправовими практиками”, або політичною корупцією.

Друга проблема – якість законів і нормозастосування. Навіть незважаючи на якісні закони, їх виконання часто було вибірковим. Тобто у випадку порушення законів лояльними до влади бізнес-структурами на це заплющувалися очі органами, зобов'язаними слідкувати за дотриманням законів. Інший бік справи – коли ухвалювалися закони, які суперечать один одному. Часто це робилося навмисно, знову ж таки, за рахунок лобювання окремих норм законів ФПГ через парламент. Саме суперечливістю норм законів можна пояснити тривалість розгляду величезної кількості справ у судах. Тобто таке „довільне” законотворення є наслідком вкрай низької якості законів, коли в них прописувалися норми без достатнього науково-аналітичного опрацювання та узгодження з іншими законами. Зауважимо, що у кланово-олігархічних режимах подібне довільне нормотворення є нормою, оскільки воно так само є джерелом політичної корупції, яка лежить в основі таких типів політичного режиму.

Задля досягнення необхідного ступеня підтримки масами правлячих структур, відповідного консенсусу між різними політичними угрупованнями зазвичай влада вдавалася до різноманітних переговорів, торгів, взаємно стимулюючи підтримку один одного.

В Україні напевно одним із найпоширеніших способів забезпечення підтримки влади є політичні торги, що цілком нормально. Однак проблема України у тому, що зазвичай предметом політичних торгів є не передвиборчі обіцянки політичних сил, які прописані у їхніх політичних програмах, а посади у виконавчих органах влади, ліцензії і дозволи на той чи інший вид бізнесової діяльності, вплив на цілі галузі виробництва тощо. Звісно, що такі угоди найчастіше є ситуативними – коли голосують за той чи інший законопроект, задля його проходження влада розраховується певними дозволами та ліцензіями. Формуючи парламентську коаліцію, до її складу часто включають політичні сили, які мають протилежні ідейні позиції, однак в обмін на посади у виконавчій владі або у керівництві парламентських комітетів входять до складу коаліції. Часто підтримка опозиційних фракцій чи опозиційних депутатів, знову ж таки, є ситуативною і залежить від результатів тих же політичних торгів, предметом яких є гроші, певні норми у законопроектах або посади у виконавчій владі центрального чи регіонального рівня. Це саме стосується окремих депутатів, які попросту могли „перекуповуватися” і переходити із фракції у фракцію (таких депутатів стали називати „тушками”), або депутатів-мажоритарників, які продавали свій голос у кожному голосуванні за той чи інший законопроект.

Ще одним способом забезпечення підтримки з боку різних політичних сил є так звана „лояльність”, коли в обмін на підтримку фіскальні або правоохоронні органи заплющують очі на порушення закону під час ведення бізнесу тими чи іншими бізнесовими структурами або окремими представниками бізнесу.

Стосовно населення, то ступінь підтримки влади забезпечується в Україні найчастіше за рахунок відповідних інформаційних кампаній. Тобто в нашій державі тривалий час існувала політика так званих „темників”, коли керівництву центральних наймасовіших телевізійних каналів з Адміністрації Президента України роздавалися вказівки, як висвітлювати ті чи інші дії влади. Причому така практика була започаткована ще за президентства Л. Кучми. А з розвитком соціальних мереж і засобів масової комунікації взагалі ці практики впливу на суспільство лише вдосконалились, особливо за президентства П. Порошенка, коли лідерів громадської думки – експертів, блогерів „наймали на роботу” представники влади (це могли бути окремі міністри, політики, представники Адміністрації Президента) і за певну плату ті поширювали серед своїх підписників „потрібні” замовнику меседжі. Звідси в обіг ввійшло слово „порохобот” – тобто лідер громадської думки, який через соцмережі висвітлював діяльність тодішнього президента у вигідному світлі.

Причому тут спостерігався істотний перекик, коли, популяризуючи діяльність президента, не популяризувалася суть реформ, які проводилися. З цього приводу цікаві дані щодо обізнаності у реформах наводить Центр Разумкова. Так, у період президентства П. Порошенка „частка громадян, які засвідчили, що „знали багато”, коливалася від 10–11% – у випадку реформи системи охорони здоров’я та децентралізації, до 2% – стосовно реформи фінансового сектору. Натомість більшість опитаних „нічого не знали” про реформу фінансового сектору (72%), реформу управління державною власністю (66%), дерегуляцію та розвиток підприємництва (64%), реформу державного управління (62%), податкову реформу (57%), програму енергонезалежності та реформу енергетики (56%). Близько половини респондентів (49–51%) „нічого не знали” про реформу національної безпеки і оборони та реформу сільського господарства. Близько 40% опитаних „нічого не знали” про реформу правоохоронної системи та судову реформу, близько 30% – про оновлення влади та люстрацію, реформи освіти та поліції, децентралізацію та реформу місцевого самоврядування. Найменше виявилось тих, хто нічого не знав про реформу системи охорони здоров’я” [23]. Оцінюючи вплив реформ і дій влади в різних сферах на своє особисте становище, більшість (55–76%) респондентів вказали на відсутність такого впливу практично в усіх сферах (крім охорони здоров’я) [23]. Тобто, це свідчить про вкрай неефективну комунікацію влади та суспільства, що мало відповідні наслідки під час виборчої кампанії 2019 р. Однак найбільш негативний ефект від провалу інформаційної політики стала фактична дискредитація потрібних країні реформ. Так, серед респондентів переважає негативне ставлення до освітньої, медичної, пенсійної, земельної, судової реформ, реформи поліції та запланованої

масової приватизації державних підприємств. Також майже половина (47%) опитаних погодилася з думкою, що українська влада має негайно припинити реалізацію реформ і рекомендацій міжнародних партнерів, у стислі терміни розробити власну стратегію розвитку України з опорою на власні сили та негайно розпочати її реалізацію. Тоді як лише 33% з такою думкою не погодилися [23]. Майже 34% опитаних загалом не вірили в успіх реформ, проте в них ще була певна частка надії. Зовсім не вірили в успіх реформ 27% респондентів [23]. Прикро, нинішній правлячий клас на чолі з президентом В. Зеленським повторюють помилки попередньої влади. Даних щодо обізнаності громадян у політиці, яка проводиться, ми не знайшли. Також при цьому доволі високим залишається рейтинг президента В. Зеленського. Однак це досягається завдяки окремим акціям – таким як закриття опозиційних каналів 112, Zik і NewsOne, запровадження санкцій щодо окремих політиків, зокрема В. Медведчука, відповідних піар-кампаній у ЗМІ, де присутня яскрава картинка. І зовсім не завдяки зрозумілій державній політиці і, що важливіше, державній стратегії.

Охарактеризована вище відірваність органів державної влади від суспільства обертається зниженням рівня довіри, легітимності, непідтримкою державної політики, радикалізацією політичної сцени або політичним абсентеїзмом – тобто усіма тими кризами політичного розвитку, які були розглянуті у цій публікації.

Тому, підсумовуючи вищевикладене, наголосимо.

1) Кризи політичного розвитку – це не суто український феномен, а явище, притаманне усім транзитним суспільствам. Однак виключно від політики кожної конкретної країни залежить, як швидко вона подолає кризи політичного розвитку, що у політичній науці трактується як кризовий синдром модернізації.

2) Жодна з криз політичного розвитку не розвивається сама по собі, а зазвичай є результатом ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників. До перших належить власне політична зрілість суспільства – політична свідомість, політична культура, які у транзитних суспільствах, що переходять від авторитаризму до демократії, через історичні причини є недостатньо розвиненими, а тому такі суспільства зазвичай не є драйверами конструктивного політичного розвитку. До других належить власне характер політичної еліти і характер ухвалюваних політичних рішень. У цьому випадку, якщо еліта діє стратегічно, виходячи з національних інтересів, у країні є великі шанси швидко здолати кризовий синдром модернізації.

3) Якщо політичні рішення ухвалюються виходячи з політичної доцільності, країна отримує ситуацію „політичних змін без політичного розвитку”, тобто застряє на етапі інституціоналізації демократії. В Україні це проявляється у формуванні нових і нових структур – органів контролю, антикорупційних органів, перманентному реформуванні чи то судової системи, чи то системи державного управління, чи то політичної реформи загалом. Однак відсутність системного підходу не дає державі зробити істотний прорив у реформуванні. Нововведення зазвичай „вихолощуються” наявними політичними практиками. Виникає ситуація, що країна ніби ходить

по колу, зміни відбуваються, а розвитку немає.

4) Чи може країна вирватися з наявного кризового синдрому модернізації? Якщо звернутися до практики посткомуністичних країн ЦСЄ чи Балтії, то відповідь буде радше позитивна, оскільки досвід цих країн свідчить, що завдяки застосуванню ефективних для кожної конкретної країни інструментів демократії країну можна, що називається, „підтягнути” у більш цивілізований щодо правил гри стан. Однак у конкретному випадку України це зробити, на наш погляд, доволі проблематично. Основна причина в тому, що в Україні вже відбулася консолідація кланово-олігархічного політичного режиму, по-перше. По-друге, в Україні за роки незалежності інститути та інструменти демократії були дискредитовані. А повернути до них довіру доволі складно. По-третє, українське суспільство у переважній більшості є доволі пасивним, прошарок пасіонарного населення доволі вузький, що не створює критичної маси для просування швидких змін. По-четверте, великою проблемою для українців є тотальна бідність, яка лише поглибилася під час пандемії COVID-19, а це перетворює Україну у споживацьке суспільство, що не сприяє його громадянській активності. По-п’яте, українське суспільство не має таких екзогенних стимулів демократії, як це було з країнами ЦСЄ та Балтії в обличчі ЄС. Хоча після підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. Україна у більш легкому варіанті, ніж вказані країни, їх отримала.

5) Констатація цих фактів не звучить як вирок. Усе це лише свідчить про те, що вихід з кризового стану буде боліснішим і тривалішим, ніж це було у вказаних країнах. Частково передумови для інституційних змін, які сприятимуть змінам в країні, створені насамперед за рахунок повернення до парламентсько-президентської форми державного правління і адміністративно-територіальної реформи, що сприяє дисперсії влади і ресурсів і, що найголовніше, сприяє політичній конкуренції; запровадження пропорційної виборчої системи з регіональними відкритими списками, а також державного фінансування партій, що потенційно знижує залежність політичних партій від ФПГ і здатне знизити масштаби політичної корупції. Крім того важливу роль відіграє делімітація економіки, цифровізація багатьох послуг, зниження ролі людського фактору у сфері взаємодії держави та бізнесу і т. ін.

Перераховані лише основні фактори сприяють зміні країни, а ось наскільки швидкими вони будуть – залежить і від політичного класу, і від пасіонарних громадян. Ці та інші аспекти досліджуваної проблеми є доцільними й перспективними.

Бібліографічні посилання

1. Кармазіна М. С. Криза політична. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 373–374.
2. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
3. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 547 с.

4. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень – листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r> (дата звернення: 21.07.2021).
5. Головаха Є. В Україні зі свободою менше проблем, ніж з відповідальністю. Свободу ми так чи інакше собі забезпечили. URL: https://sensor.net/ru/resonance/3284246/v_ukran_z_svbodoyu_menshe_problem_nj_z_vdpovdalnstyu_svbodu_mi_tak_chi_nakshe_sob_zabezpechili_vgen?fbclid=IwAR0JYf5eV7ZZ1BoiOwX5y29O6dvpoWcеBGCEdPJcel0MJ1G1aPm0sretDol (дата звернення: 24.08.2021).
6. Закритий клуб олигархов: сливки фінансового общества. *Новое время*. № 21. 7 июня 2018. С. 18–22.
7. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с.
8. Мельников К. В. Неопатримониализм: классификация как способ преодоления концептных натяжек. *Полис*. 2018. № 2. С. 68–81.
9. Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 342 с.
10. Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с.
11. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні : Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.
12. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 478 с.
13. Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку : наукова доповідь / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
14. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy. *PONARS Eurasia Policy Memo*. 2015. October. No. 394. P. 2.
15. Гельман В. Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. 38 с. (Серия препринтов; М-55/17; Центр исследований модернизации).
16. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.07.2021).
17. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. *Сучасна українська політика*. Київ : Центр соціальних комунікацій. 2013. Вип. 28. С. 323–334.
18. Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3 (71). С. 9–10.
19. Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 2. Том 16. С. 239–249.

20. Резнік О. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. С. 175–184.

21. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році : стат. бюлетень. *Держстат України* / відп. за вип. О. Кармазіна. 2015. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_go_bl.htm (дата звернення: 24.08.2021).

22. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України: 2002–2013 роки : звіт за даними дослідження / упоряд.: Любов Паливода. Київ : БФ „Творчий центр ТЦК”, 2014. 88 с.

23. Україна–2020: невинуваті очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevynuvatni-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> (дата звернення: 24.08.2021).

24. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь / Яблонський В. М., Балакірева О. М. та ін.; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ : НІСД, 2017. 56 с.

25. Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. *Дзеркало тижня*. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vladi-239761_.html (дата звернення: 24.08.2021).

26. Голуб А. Від прозорості до контролю. *Тиждень*. 2017. 13 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040> (дата звернення: 23.08.2021).

References

1. Karmazina M. S. Kryza politychna. *Politychna entsyklopediia*. Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo, 2011. S. 373-374. (The political crisis).

2. Karmazina M. Trydtsiat rokiv ukrainskoi bahatopartiinosti (kinets 1990 - pochatok 2020 rr.). Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. 88 s. (Thirty years of Ukrainian multiparty system (the late of 1990 - the early of 2020)).

3. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2016. 547 s. (Ukrainian society: monitoring of social change).

4. Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini, riven doviry do sotsialnykh instytutiv ta politykiv, elektoralni oriientatsii hromadian (zhovten - lystopad 2020 r.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020-r> (Citizens assessment of the situation in the country, the level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (October - November 2020)).

5. Holovakha Ye. V Ukraini zi svobodoiu menshe problem, nizh z vidpovidalnistiu. Svobodu my tak chy inakshe sobi zabezpechyly. URL: https://censor.net/ru/resonance/3284246/v_ukran_z_svobodoyu_menshe_problem_nj_z_vdpovdalnstyu_svobodu_mi_tak_chi_nakshe_sob_zabezpechili_vgen?fbclid=IwAR0JYf5eV7ZZ1BoiOwX5y29O6dvpwWCeBGCEdPJcel0MJ1G1aPm0sretDol (There are fewer problems with freedom than with responsibility in Ukraine. We have secured our freedom one way or another).

6. Zakrytyj klub oligarhov: slivki finansovogo obshchestva. *Novoe vremya*. № 21, 7 iyunya. S. 18-22. (The closed club of oligarchs: the cream of the financial society).

7. Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. 704 s. (The political process in independent Ukraine: results and problems).

8. Melnikov K. V. Neopatrimonializm: klassifikaciya kak sposob preodoleniya konceptnyh natyazhek. *Polis*. 2018. № 2. S. 68-81. (Neopatrimonialism: classification as a way to overcome conceptual tensions).

9. Ukraina u poshuku stratehii suspilno-politychnoho rozvytku. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 342 s. (Ukraine in the search of strategies for socio-political development).

10. Politychne pole Ukrainy u sytuatsii suspilnoi kryzy: vlada, opozyttsiia, politychni partii, hromadski orhanizatsii / za red O. M. Maiborody. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. 264 s. (The political field of Ukraine in the situation of social crisis: government, opposition, political parties, NGOs).

11. Demokratyzatsiia politychnykh instytutiv i suspilnyi rozvytok v Ukraini : zbirnyk naukovykh prats / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2019. 432 s. (Democratization of political institutions and social development in Ukraine).

12. Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2018. 478 s. (Policy of social reforms: strategy, mechanisms, resources).

13. Instytutsiini zminy politychnoi systemy Ukrainy: otsinka stanu, tendentsii rozvytku : naukova dopovid / za red. H. I. Zelenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. 164 s. (Institutional changes of political system of Ukraine: assessment of the state, development trends).

14. Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy. *PONARS Eurasia Policy Memo*. 2015. October. No. 394. P. 2.

15. Gel'man V. Politics versus policy: tekhnokraticheskie lovushki postsovetskih preobrazovaniy. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2017. 38 s. (Seriya preprintov; M-55/17; Centr issledovaniy modernizatsii). (Politics versus policy: technocratic traps of post-Soviet transformations).

16. Kilkist subiektiv YeDRPOU za orhanizatsiino-pravovymy formamy hospodariuvannia. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Number of USREOU entities by organizational and legal forms of management).

17. Shaihorodskiy Yu. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: chynnyky y osoblyvosti formuvannia. *Suchasna ukrainska polityka*. Kyiv : Tsentr sotsialnykh komunikatsii. 2013. Vyp. 28. S. 323-334. (Civil society in Ukraine: factors and features of formation).

18. Maiboroda O. Perspektyvy partnerskoi modeli vzaiemodii mizh derzhavoiu i suspilstvom u suchasni Ukraini: postanovka problemy. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2014. Vyp. 3 (71). S. 9-10. (Prospects of the partnership model of interaction between the state and society in modern Ukraine: the problem statement).

19. Naumova M. Dynamika hromadianskykh tsinnosteï ukraintsiv i perspektyvy efektyvnoi demokratii. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* : zb. nauk. prats. 2015. Vyp. 2. Tom 16. S. 239-249. (Dynamics of civic values of Ukrainians and prospects for effective democracy).

20. Reznik O. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. Vyp. 2 (16). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2015. S. 175-184. (Ukrainian society: the monitoring of social change).

21. Diialnist hromadskykh ob'iednan v Ukraini u 2014 rotsi : stat. biuleten. *Derzhstat Ukrainy* / vidp. za vyp. O. Karmazina. 2015. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_go_bl.htm (Activities of public associations in Ukraine in 2014).

22. Stan ta dynamika rozvytku orhanizatsii hromadianskoho suspilstva Ukrainy: 2002-2013 roky : zvit za danymy doslidzhennia / uporiad.: Liubov Palyvoda. Kyiv : BF „Tvorchyi tsentr TTsk”, 2014. 88 s. (Status and dynamics of development of civil society organizations of Ukraine: 2002-2013).

23. Ukraina-2020: nevypravdani ochikuvannia, neochikuvani vyklyky. Pidsumky roku u dzerkali hromadskoi dumky (hruden 2020 r.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020> r (Ukraine-2020: unjustified expectations, unexpected challenges. The results of the year in the mirror of public opinion).

24. Pro stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini : analit. dopovid / Yablonskyi V. M., Balakirieva O. M. ta in.; za zah. red. O. Korniiievskoho. Kyiv : NISD, 2017. 56 s. (About the state of development of civil society in Ukraine).

25. Petrovskyi V. Kyshenkova hromadskist dlia orhaniv vlady. *Dzerkalo tyzhnia*. 2017. 15 kvitnia. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vlady-239761_.html (Pocket public for the authorities).

26. Holub A. Vid prozorrosti do kontroliu. *Tyzhden*. 2017. 13 liutoho. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040> (From transparency to control).

Стаття надійшла до редакції 13.09.2021